

Partea I. Comunicare

Semnificație și comunicare. Modelul Bühler-Habermas

Ioan Biriș

Universitatea de Vest din Timișoara

Abstract

Our study starts from the thought-language-reference relationship and tries to explain the concept of significance. Significance is considered a central concept for communication and is accepted as a primitive relationship. After presenting Frege's paradox of significance, the study presents the Bühler-Habermas model for communication. This model is considered to be a representative model in contemporary debates of the field.

Keywords: communication; significance; meaning; reference; model.

I. Introducere

Pentru vechii stoici ai Greciei antice, o deosebire între „civilizați” și „barbări” era aceea că ultimii nu înțelegeau „incorporalul”, adică, am putea spune astăzi, nu înțelegeau registrul gândirii și al comunicării. Stoicii erau interesați în mod deosebit de limbaj, denumind lucrurile semnificate cu termenul *lekta* (derivat din *lekton*), termen care, ne informează Sextus Empiricus, voia să cuprindă împreună semnificatul, pe cel care semnifică și obiectul semnat¹. Dacă ultimele două componente sunt corporale, primul este incorporal. Dar termenul *lekton* are o ambiguitate originară: el desemnează și pe „a însemna” și pe „a spune”, de aceea unii l-au identificat cu gândurile, alții cu sunetele, adică s-a ajuns la confuzia gândirii cu limbajul.

¹ Pentru o tratare mai extinsă a subiectului se poate consulta Ioan Biriș, *Conceptele științei* (București: Editura Academiei Române, 2010), cap. III, de unde reluăm unele idei în studiul de față.

Există oare un spirit al limbii? Confuzia de care aminteam permite un răspuns afirmativ. Foarte multă vreme s-a crezut că rolul limbajului poate fi redus la funcția de comunicare. Humboldt ne atrage însă atenția că această reducere este o greșeală², deoarece nu trebuie să uităm că există o activitate liberă a spiritului, acea „libertate adamică” prin care spiritul dă nume lucrurilor. Dar în fața confuziei de care vorbeam se arată oarecum descumpănit și Humboldt, oscilând și el adesea între a acorda preeminență gândirii în fața limbajului, a considera că gândirea și limbajul formează un compus indivizibil, ori a socoti că cele două formează pur și simplu o identitate.

Ținând seamă de confuzia originară, ne-am putea întreba imediat cum se poate corela gândul cu sunetul, conceptul cu limbajul, din moment ce sunt naturi atât de diferite? Humboldt crede că există, totuși, niște mediatori senzoriali cu proveniență exterioară sau cu una interioară. De exemplu, în limba germană conceptul *Vernunft* (rațiune) ar avea drept mediator între el și cuvântul corespunzător pe *nehmen* (a lua); conceptul *Verstand* (intelect) presupune drept mediator pe *stehen* (a sta) etc. Fiecare limbă are mediatorii săi specifici, în funcție de geniul ei și de forța spirituală de care dispune. La rândul său, Peirce consideră, de asemenea, că între gândire și limbaj e nevoie de mediatori, deoarece gândirea nu poate ajunge în mod nemijlocit la lucruri, nici la sunete. Peirce va sublinia ideea că „gândirea trebuie să preceadă orice semn”, căci numai așa se poate evita eșecul regresiei la infinit. „În lumina faptelor externe, singurele cazuri de gândire pe care le putem găsi sunt cazuri de gândire în semne”³.

Nici Wittgenstein (în *Cercetări filosofice*) nu se abate de la această linie. Fiind convins că „gândirea este înconjurată cu un nimb...”, gânditorul austriac susține ferm că ea, gândirea „precedă orice experiență și trebuie să treacă prin întreaga experiență”⁴. La fel Gadamer – pentru a aminti doar câteva nume mai reprezentative – dar dintr-o cu totul altă perspectivă, anume aceea a hermeneuticii, apreciază că raportul gândire – vorbire în plan

² Wilhelm von Humboldt, *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității* (traducere în limba română de Eugen Munteanu) (București: Humanitas, 2008), 61.

³ Charles S. Peirce, *Semnificație și acțiune* (selecția textelor și traducere din limba engleză de Delia Marga) (București: Humanitas, 1990), 60.

⁴ Ludwig Wittgenstein, *Cercetări filozofice* (traducere din limba germană de către Mircea Dumitru și Mircea Flonta, în colaborare cu Adrian-Paul Iliescu) (București: Humanitas, 2003), 250.

uman corespunde, cu toate imperfecțiunile sale, raportului divin al trinității⁵.

Dar dacă e așa, putem afirma că procesele lingvistice și cele ale gândirii sunt virtual identice? Greu de răspuns, deoarece adesea întâlnim nesuprapuneri între concept și cuvânt, între gândire și expresia lingvistică. La vremea sa, Tocqueville explica aceste nesuprapuneri prin faptul că, după cât se pare, mintea umană e în stare să inventeze cu mai multă ușurință concepte și idei decât cuvinte, ceea ce face inevitabilă apariția omonimelor. Pe de altă parte, nu sunt puține situațiile când mai mulți termeni se regăsesc sub același concept. Iată de ce suntem nevoiți să încercăm să clarificăm rolul semnificației în acest proces, căci, după cum vom vedea, ea, semnificația, deține locul central în toată această dezbatere.

II. Putem defini semnificația?

Dacă apelăm la definițiile de dicționar putem observa imediat că, în limba română, pe filieră franceză și cu înrădăcinare în latină, „a semnifica” vine de la „semn” (în latină *significare* = după semn; în franceză *signifier* = a semnifica), „semnificație” (ca substantiv) fiind în semiotică o funcție a semnelor, o funcție de a reprezenta ceva independent de ele, dar și o denotație, o valoare simbolică, un înțeles, precum și conținutul semantic al unui cuvânt, sensul sau accepția. Are ca sinonim pe „înțeles”. În engleză avem adesea sinonimie între *meaning* (înțeles, sens și semnificație) și *signification* (semnificație, sens, înțeles), cu observația că *meaning* poate avea și sens de minte, rațiune, inteligență sau judecată. Lucrurile se pot complica uneori deoarece același verb, *mean*, poate însemna acțiuni foarte diferite: a însemna, a se referi la ceva, a înțelege; dar și a intenționa, a vrea ceva; sau a crede, a socoti și a gândi. Nici în germană lucrurile nu sunt simple. Verbul *bedeuten* exprimă pe a însemna, dar și pe a anunța, a da cuiva de înțeles (adică, simultan, acțiune de gândire și de comunicare). Substantivul *Bedeutung* exprimă semnificația, sensul, înțelesul, însemnătatea, fiind sinonim sub un anumit aspect cu *Sinn* (când acest substantiv desemnează sensul, înțelesul, accepțiunea), însă trebuie să fim atenți și aici că *Sinn* poate avea multe alte accepțiuni, de simț (cele cinci simțuri), de minte sau gând, de fire sau caracter etc.

Pentru a simplifica puțin lucrurile, să amintim că semnificația este conceptul central al semanticii și că ea, semnificația, se referă la conținutul semantic al cuvintelor și expresiilor. Teoria semantică (*Bedeutungslehre*)

⁵ Hans-Georg Gadamer, *Adevăr și metodă* (traducere de Gabriel Cercel, Larisa Dumitru, Gabriel Kohn și Călin Petcanu) (București: Teora, 2001), 314.

vizează deopotrivă conținutul gândurilor și al enunțurilor. Acest „conținut” este important pentru analiza noastră. Să observăm că el este dual, este și al gândurilor și al limbajului, precum *lekton*-ul stoicilor. Pentru că atunci când gândim, ne gândim la *ceva* (la un conținut al gândului), și când vorbim, spunem *ceva*⁶ (și dorim să spunem același conținut).

Această situație (dificilă și oarecum paradoxală) se impune din moment ce se consideră că gândirea și limbajul nu pot fi despărțite. Dar ce vrem noi să spunem atunci când susținem că expresiile lingvistice „semnifică” ceva? După opinia lui Recanati⁷ avem trei răspunsuri posibile: 1) a semnifica exprimă o asociere a expresiei lingvistice cu reprezentările mentale (adică, în alte cuvinte, asocierea, articularea limbaj-gând); 2) a semnifica pentru o expresie lingvistică exprimă faptul de a „face referință” la ceva din lumea exterioară, la o realitate extralingvistică (obiect, proprietate, stare de lucruri); 3) a semnifica exprimă faptul că expresia lingvistică joacă „un rol distinct” în activitatea socială a limbajului.

Cele trei răspunsuri posibile (respectiv tot atâtea accepții ale semnificației) ne pun în gardă cu privire la complexitatea problemei, căci ele vizează trei planuri de analiză: a) vizează sintaxa, planul structural al relațiilor dintre expresii; b) vizează relațiile dintre expresii și lumea exterioară (extralingvistică); c) vizează relațiile cu vorbitorii. Această complexitate a semnificației a fost înțeleasă acum aproape un secol de către Charles William Morris, atunci când acest autor conștientizează că diversele „semne” nu pot avea semnificație decât în interiorul unui sistem, că semnificația presupune cu necesitate o perspectivă sistemic-relațională, perspectivă în care trebuie să distingem cât putem de clar între planurile sintactic, semantic și pragmatic. Mai mult, subliniază Morris⁸, ar trebui să acceptăm că, pentru științele umane, „semnul” poate juca același rol pe care îl are conceptul de atom pentru fizică, ori conceptul de celulă pentru biologie.

Dificultățile în legătură cu semnificația rezidă însă în chiar dificultățile limbajului natural, de unde lupta continuă a filosofiei cu acest limbaj. Dacă acceptăm că semnificația este de fapt o proprietate semantică a expresiilor din limbajul natural, va trebui să admitem în același timp că și ambiguitatea este o astfel de proprietate (atunci când enunțurile au mai mult de o

⁶ Vezi și François Recanati, *Philosophie du langage (et de l'esprit)* (Paris: Gallimard, 2008), 11.

⁷ *Ibidem*, pp. 20-21.

⁸ Charles William Morris, *Foundations of the Theory of Signs* (Chicago: University of Chicago Press, 1938), 42.

semnificație), ba chiar și anomalia⁹ reprezintă o atare proprietate (în situațiile în care semnificația este aberantă).

Important este însă că, așa cum s-a putut vedea mai înainte, semnificația – cu toate dificultățile izvorâte din limbajul natural – îndeplinește rolul central în procesul de cunoaștere și de comunicare, ea fiind aceea care ne permite să pornim de la limbaj și gânduri către lumea exterioară și către cea interioară a vorbitorilor, precum și invers, să începem drumul nostru de la aceste lumi către gânduri și limbaj.

Și din moment ce limbajul natural ne informează despre lumea exterioară și despre vorbitori, putem accepta că semnificația este o relație din aceeași familie cu relația de referință și de adevăr, deoarece pune în legătură limbajul cu obiectele extralingvistice. Iată de ce relația de semnificație poate suporta și ea schemele¹⁰ obșnuite de inferență:

1) Dacă S semnifică P S este adevărat ----- P	2) Dacă S semnifică P P ----- S este adevărat
--	--

În cazul 1), pornind de la semnificație (și limbaj) aflăm anumite lucruri despre lume; în cazul 2), pornind de la o anumită referință, aflăm că enunțul nostru este adevărat. Exemplificând, vom putea face următoarele inferențe: 1) Când spunem că vremea la Timișoara este frumoasă aceasta înseamnă că vremea la Timișoara este frumoasă/Enunțul nostru „vremea la Timișoara este frumoasă” este adevărat/Deci, vremea la Timișoara este frumoasă (ca realitate); 2) Când spunem că vremea la Timișoara este frumoasă aceasta înseamnă că vremea la Timișoara este frumoasă/Vremea la Timișoara este frumoasă (ca realitate)/Deci, enunțul nostru „vremea la Timișoara este frumoasă” este adevărat.

Pe de altă parte, după cum am văzut, din rolul său relațional central, semnificația conectează limbajul nu doar cu obiectele extralingvistice, ci și cu atitudinile propoziționale ale vorbitorilor. Chiar atunci când avem aceeași referință, vom putea înregistra diferențe de semnificație provenite din diferențele de atitudine sau de perspectivă ale vorbitorilor. Acest lucru se poate observa ușor din exemplul clasic cu „Luceafărul de dimineață” și „Luceafărul de seară” (ambele expresii având același referent, planeta

⁹ Vezi și Richard Larson, Gabriel Segal, *Knowledge of Meaning: An Introduction to Semantic Theory* (MIT Press, 1995), 2-3.

¹⁰ *Ibidem*, 6.

Venus). În cazul în care un subiect S se referă la Luceafărul de dimineață, lucrurile se desfășoară astfel: S gândește (crede) că „steaua X este Luceafărul de dimineață” \equiv (ceea ce este echivalent) cu gândul că S crede că X este Venus și că X apare dimineața. La fel putem raționa și în legătură cu Luceafărul de seară. Deși referentul e același (planeta Venus), cele două expresii („Luceafărul de dimineață” și „Luceafărul de seară”) prezintă diferențe de semnificație rezultate din diferențele de atitudine ale vorbitorului, diferențe ce provin din resursele intensionale¹¹ ale credinței și minții. Ceea ce-i face pe M. Devitt și K. Sterelny să afirme că semnificațiile expresiilor de mai sus „sunt mai subtile”¹² decât rolul lor referențial.

Așadar, va trebui să facem o corectură în legătură cu afirmația de mai sus, în care atrăgeam atenția că relația de semnificație face parte din familia relațiilor de referință și de adevăr. Da, poate fi încadrată în această „familie de relații”, cu sublinierea însă că semnificația nu se reduce la aceasta! Atitudinile subiecților exprimă și ele semnificație. Însă diferitele credințe, dorințe, rugăminți sau promisiuni, ordine etc. nu există ca proprietăți substanțiale ale unor obiecte extralingvistice, ele fiind doar în mințile subiecților, în lumea lor subiectivă. E vorba de diverse atitudini mentale, iar semnificația acestora nu mai trebuie căutată extensional, ci prin excelență intensional. Totodată, fapt deosebit de important pentru comunicare, nu trebui să uităm planul intersubiectiv al subiecților, relațiile de comunicare între ei și diferențele de semnificație ce pot apărea în acest plan. Căci, pentru a rămâne la exemplul de dinainte, faptul că un subiect S crede că o anumită stea este „Luceafărul de dimineață” este o atitudine de credință a celui S, dar în același timp ea este o atitudine de credință și pentru alți subiecți din aceeași comunitate, adică funcționează și intersubiectiv.

III. Paradoxul lui Frege

Cititorul poate observa că nu am dat un răspuns tranșant la întrebarea pusă la începutul celei de-a doua părți din prezentul studiu: putem defini semnificația? Nu dăm un răspuns tranșant (adică nu propunem o definiție) având convingerea că, la nivelul cunoașterii actuale, o definiție anume (cu toate constrângerile sale logice) ar fi destul de hazardată. Se știe de multă vreme – așa cum subliniau Antoine Arnauld și Pierre Nicole în *Logica...* lor din 1662 – că e imposibil să definim toate cuvintele (deoarece se ajunge la o regresie la infinit). Se știe, de asemenea, că definițiile numelor pot fi

¹¹ Vezi și Paul Saka, *How to Think about Meaning* (Springer, 2007), 151.

¹² Michael Devitt, Kim Sterelny, *Limba și realitate. O introducere în filosofia limbajului* (traducere în limba română de Radu Dudău) (Iași: Polirom, 2000), 53.

arbitrare, dar ale lucrurilor n-ar trebui să fie așa, că definițiile nominale trebuie distinse de cele ale lucrurilor (pentru că definirea lucrurilor se impune să nu fie dependentă de voința și de subiectivitatea oamenilor).

Apoi, cum mărturisește Frege la un moment dat (într-o scrisoare din 27 decembrie 1899 către Hilbert), fiecare definiție conține un anumit semn (un cuvânt, o expresie etc.) ce nu posedă o referință dată dinainte, ci doar definiția îi va conferi una, adică va stipula ceva cu ocazia definirii. Numai că astfel de stipulări produc nu de puține ori simple platitudini, așa cum platitudini sunt numite de către unii autori¹³ și susținerile tradiționale în legătură cu semnificația, anume că „semnificația determină extensiunea enunțurilor ori a conceptelor” sau că „semnificația este determinată de anumite stări mentale ale vorbitorilor”, „platitudini” pe care le-am amintit și noi în rândurile anterioare.

Nu dorim să rămânem la nivelul platitudinilor, fie ele și „tradiționale”. Pe de altă parte, respectivele „platitudini” surprind elemente sau părți de explicație pe care nu le putem ocoli. Chiar dacă pare o „platitudine”, ideea că semnificația are ceva în comun cu relația de referință sau de adevăr nu poate fi respinsă pur și simplu (căci semnificația, într-un fel sau altul, poate determina referința); și nu poate fi respinsă necritic nici ideea că atitudinile mentale produc semnificație.

Ce rămâne de făcut în această situație? Sugestia noastră este aceea că relația de semnificație (având în vedere complexitatea sa, manifestarea în multiple planuri și echivocitățile pe care le implică) ar trebui considerată o relație primitivă. Privită în unitatea ei, am văzut că semnificația vizează simultan planurile semantic, sintactic și pragmatic. Dar cum pot fi cuplate toate aceste planuri? Cum poate fi cuplată obiectivitatea din planul semantic cu subiectivitatea mentală?

Potrivit lui Frege, obiectivitatea poate fi recunoscută cel puțin prin două calități: a) ceva este obiectiv dacă are calitatea de a fi comunicabil; b) putem vorbi despre obiectivitatea a ceva dacă acel ceva este cognoscibil. Frege recunoaște (în *Despre concept și obiect*, 1892) că la începuturile activității sale (de exemplu în lucrarea *Fundamentele aritmeticii*, 1884) nu făcea nici el distincție între sens și semnificație: „Atunci când am scris *Fundamentele aritmeticii*, nu făcusem încă distincția între sens și semnificație...”¹⁴. Or, într-

¹³ Vezi, de exemplu, A. C. Grayling, *Truth. Meaning and Realism* (London/NewYork: Continuum, 2007), 56.

¹⁴ Gotlob Frege, *Scrieri logico-filosofice I* (traducere de Sorin Vieru) (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1977), 296.

un conținut judicabil, realizează Frege mai târziu, e nevoie să distingem între „gând” și „valoare de adevăr”, între sens și semnificație.

Dar o dificultate majoră apare chiar în legătură cu calitatea de a fi „comunicabil”. Subiecții umani comunică prin limbaj, prin expresii lingvistice formate din propoziții (*satz*, în germană). Însă, atrage atenția Frege, termenul *satz* are și el o pluralitate de sensuri. În plan strict lingvistic, diferitele propoziții sau expresii sunt sensibil perceptibile. În schimb, sensul sau conținutul respectivelor enunțuri care contează în comunicare sunt neperceptibile. Acest „sens” poate fi numit și „gând”, iar gândurile pot fi adevărate sau false. Din păcate, observă filosoful și logicianul german, aceste aspecte nu sunt diferențiate destul de clar în foarte multe cazuri.

E totuși gândul cu sensul? Așa s-ar părea, dar Frege nu este îndeajuns de consecvent în această direcție. Căci, așa cum ne atenționează și M.Dummett¹⁵, gânditorul german scrie cel puțin în două feluri diferite cu privire la sens: a) de regulă susține că sensul este modalitatea în care ne este dat referentul într-un enunț (planeta Venus, ca referent, ne este dată uneori în modalitatea „Luceafărul de dimineață”, un sens al acestui referent; iar alteori în modalitatea „Luceafărul de seară”, care este un alt sens al aceluiași referent); b) uneori ne lasă să înțelegem că sensul este „obiectul” atenției conștiente, un „obiect” care nu ne este „dat” aidoma obiectelor din lumea fizică, ci este „captat” de mintea noastră¹⁶. Ceea ce înseamnă că se impune să facem diferențieri și în cadrul modalităților de desemnare. Pentru că, de pildă, în expresia „ $2^2 = 4$ ”, ceea ce se desemnează este valoarea de adevăr („adevărul”); pe când în expresia „ 2^2 ” este desemnat numărul 4. Semnificația este aceeași, dar sensurile sunt diferite. Putem spune atunci că în astfel de cazuri sensurile sunt „părți” ale aceleiași semnificații (ale aceluiași „obiect” de referință), că sunt doar „părți” ale gândului.

Concepția semantică a lui Frege distinge între trei niveluri, după cum urmează¹⁷:

¹⁵ Michael Dummett, *Originile filosofiei analitice* (traducere de Ioan Biriș) (Cluj-Napoca: Editura Dacia, 2004), 120.

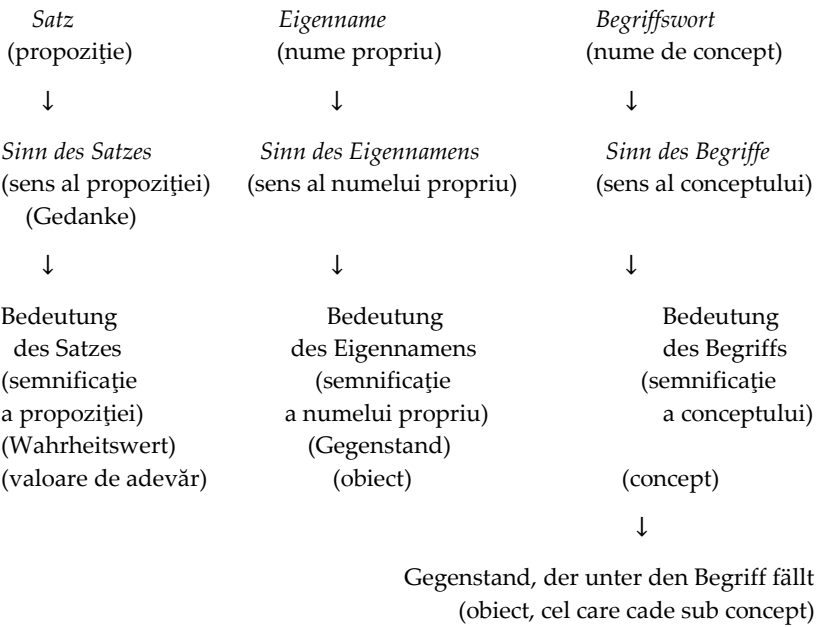
¹⁶ Pentru o înțelegere mai cuprinzătoare a acestor probleme se pot consulta și lucrările următoare: Ioan Biriș, *Conceptele științei* (București: Editura Academiei Române, 2010); Ioan Biriș, „Expulzarea gândurilor din minte. Filosofia analitică timpurie de la Bolzano la Frege”, în *Studii de istorie a filosofiei universale*, vol. XXIII (București: Editura Academiei Române, 2015).

¹⁷ Ioan Biriș, *Conceptele științei*, 138.

Referință (Semnificație)-----Sens -----Reprezentare
(*Bedeutung*) (*Sinn*) (*Vorstellung*)

Nivelul reprezentării este unul strict subiectiv, ceea ce înseamnă că la acest nivel nu se poate comunica, deoarece reprezentările sunt pur personale. Doar nivelul referinței (al semnificației) și nivelul sensului pot avea valoare comunicațională și cognitivă, nivelul referinței fiind în sens propriu obiectiv, iar cel al sensului fiind intersubiectiv.

Se poate susține atunci că, prin multiplele sale diferențieri (între sens și referință, între desemnare și semnificare etc.), Frege ne propune o teorie semantică originală și proteică, o teorie în cadrul căreia numele denotă obiecte, predicatele denotă o funcție, iar asertarea unei propoziții denotă valoarea sa de adevăr. Ținând să-și prezinte cât mai clar concepția, Frege, într-o scrisoare din 24 mai 1891 adresată lui Husserl, își comunică poziția prin următoarea diagramă¹⁸:

¹⁸ *Ibidem*, 283.

Realizând astfel de distincții, Frege urmărește să apere caracterul obiectiv al cunoașterii și comunicării, să înlăture sistematic capcanele psihologismului. Termenii singulari (numele proprii) nu pot avea ca referință decât obiecte, iar termenii generali (conceptele) se referă la predicate, la proprietăți, nu la obiecte. Coloanele diagramei propuse de Frege ne sugerează clar aceste distincții nete.

Însă întrebarea care se poate ridica imediat este următoarea: cum se realizează unitatea enunțurilor pe orizontala diagramei? Cum, adică, e posibil să construim enunțuri în care să se regăsească împreună, să constituie o unitate un termen singular (ce denotă un obiect) și un termen general (care denotă o proprietate)? Un răspuns în spiritul teoriei lui Frege ar fi acela că, din moment ce conceptul poate fi considerat ca o funcție, rezultă că proprietățile sunt entități nesaturate, sunt incomplete, având astfel nevoie de obiecte pentru a se realiza. De exemplu, în propoziția „zăpada este albă” avem termenul singular „zăpada”, care denotă o substanță, și termenul general „albă”, care denotă proprietatea de a fi „albă” („albeața” ca proprietate). Soluția pare a fi însă paradoxală. Dacă formăm enunțul „Albeața este o proprietate”, putem spune că „albeața” este subiectul enunțului, un subiect cu articol hotărât la singular (articolul hotărât la singular fiind criteriul lui Frege pentru un obiect, iar articolul nehotărât indică un concept), deci „albeața” este un obiect, nu o proprietate! (Adică proprietatea nu este proprietate!). Întâlnim pe această cale ceea ce a fost numit uneori „paradoxul lui Frege”¹⁹. Asumându-l, Frege susține că acesta nu este decât o consecință a dificultăților limbajului natural, care adesea procedează la substantivizare, la „reificarea” proprietăților pentru a putea comunica.

Putem formula acum următoarea concluzie: luând ca punct de plecare analiza limbajului (Frege fiind considerat părintele „turnurii lingvistice” în filosofie), gânditorul german este nevoit să accepte pluralitatea de sensuri, chiar o inflație a sensurilor²⁰, făcându-se astfel loc și obiectelor ficționale. Dar în acest fel Frege ajunge să slăbească tradiția denotativă, referențială a semnificației și să accepte perspectiva intensională. Acest pas este făcut în esență prin admiterea principiului contextului, prin acceptarea ideii că termenii limbajului nu dispun prin natura lor de referință și sens, ci își dobândesc denotația și sensul din contextul în care sunt utilizați. De ce se

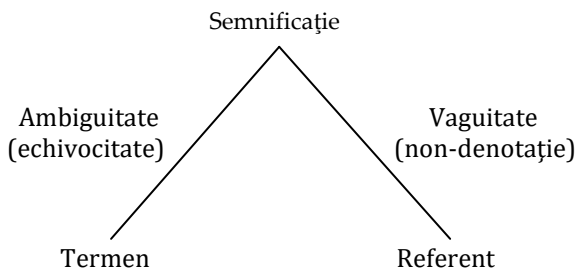
¹⁹ Vezi și François Recanati, *op. cit.*, 73.

²⁰ Se poate consulta în această privință și Ioan Biriș, „Spre o naturalizare a ontologiei entităților literare fictive. Schiță posibilă”, în *Revista de filosofie*, tomul LXIV, nr. 4, 2017 (București: Editura Academiei Române, 2017).

întâmplă acest lucru? Simplu spus, din cauza nesuprapunerii limbajului nostru cu realitatea, din cauza autonomiei de care limbajul dispune în raport cu realitatea.

Dar o nesuprapunere avem și între gândire și realitate, precum și între gândire și limbaj. De aceea se poate vorbi și de un paradox al referinței. În această direcție a condus îndeosebi ontologia lui Meinong, care admite o „inflație a obiectelor” în momentul în care acceptă că orice termen din limbaj denotă „un obiect”. În acest fel se legitimează și „existența” obiectelor ficționale, dar referința ajunge și ea să fie ceva paradoxal. Căci, de exemplu, dacă formăm propoziția „Pegas este non-existent”, din aceasta putem deduce enunțul „Există ceva, un x , astfel că x este non-existent”, adică ajungem la situația paradoxală a unui referent care există și nu există!

Într-o atare situație paradoxală (privind referința, „obiectul” și proprietățile), trebuie să fim de acord cu Sartori²¹ care atrage atenția că nu poate exista o comunicare eficientă dacă nu avem concepte clare, iar conceptele clare presupun un limbaj clar, precum și limbajul, la rândul său, are nevoie de termeni clari, bine definiți. Pentru aceasta se impune să stabilim ce fel de complicații pot apărea (din cauza nesuprapunerilor de care aminteam) atât în raporturile dintre semnificație și termen, cât și în cadrul celor dintre semnificație și referent, așa cum se poate vedea în schema de mai jos:

După cum se poate observa, pe relația semnificație – termen putem întâlni adesea ambiguități, echivocități din cauza polisemiei naturale a termenilor. Situațiile de univocitate (de corespondență unu-la-unu în raportul semnificație – termen) sunt mai degrabă cazuri ideale. Iar pe relația semnificație – referent găsim de multe ori o denotație vagă, ceea ce înseamnă referenți *fuzzy*.

²¹ Giovanni Sartori, „Guidelines for Concept Analysis”, în vol. Giovanni Sartori (ed.), *Social Science Concepts* (Beverly Hills/London/New Delhi: Sage Publications, 1984), 22.

Rămâne proiectul lui Frege un eșec? Spuneam la un moment dat că teoria lui Frege nu este doar novatoare, ci și proteică, ceea ce înseamnă că, dincolo de unele aspecte paradoxale care pot decurge din susținerile sale, nu sunt puține chestiunile în care Frege oferă și deschideri ce așteaptă să fie valorizate. O astfel de deschidere este și concepția filosofului german despre gând, adică despre conținutul de judecată. Am văzut că, pentru acest teoretician, gândurile sunt obiective, sunt în afara minții, a conștiinței. Iar judecata efectivă trebuie să ne conducă la recunoașterea adevărului unui gând, la referința sa. Până aici Frege încearcă să asigure obiectivitatea cunoașterii și comunicării, fiind fidel tradiției referențiale extensionale. Tradiție pe care, însă, pare să o trădeze în momentul în care susține că gândul și judecata nu sunt de ajuns, ci e nevoie și de asertarea judecății. Numai că asertarea nu este o operație pur logică (așa cum și-ar fi dorit Frege), deoarece ea introduce oarecum mascat și subiectivitatea celui care asertează (subiectivitate pe care logicianul nostru voia să o țină la distanță de tot acest proces, ca fiind incomunicabilă, după opinia sa). Este introdusă și subiectivitatea pentru că asertarea presupune asentimentul subiectului la conținutul judicabil, adică „atitudinea propozițională” în termenii analizelor contemporane. Or, prin acest al treilea moment, Frege trece de la perspectiva extensională a semnificației la perspectiva intensională a acesteia.

O altă deschidere, legată de aceasta de mai sus, este cea referitoare la a doua accepție a noțiunii de sens, respectiv considerarea sensului ca „parte” a semnificației. Această deschidere ne trimite la o interpretare holistă a semnificației.

Cu aceste deschideri Frege ne ajută să înțelegem mai bine noile încercări de teoretizare a comunicării, încercări dintre care, în rândurile de față, ne vom opri doar asupra modelului Bühler-Habermas.

IV. Modelul comunicațional Bühler-Habermas

Firește, Frege ne oferă deschiderile amintite dintr-o perspectivă filosofică și logică. Dar în secolul XX, adică în perioada care i-a urmat teoreticianului german, înțelegerea naturii comunicaționale a limbajului s-a îmbogățit foarte mult prin achizițiile noi din domeniile lingvisticii, teoriei comunicării și teoriei actelor de vorbire.

În mod tradițional s-a judecat că rolul comunicării este acela de a transmite informație. Dar informația interferează cu semnificația. Dacă semnificația este un fenomen de relație (o relație primitivă, cum am propus noi), informația este și ea „prin excelență un *fenomen de relație*, un produs al

mai multor medieri”²². Atunci când este urmată valoarea adevărului, informația își subordonează semnificația, dar când în prim-plan sunt propulsate valori apreciative raporturile se pot schimba, semnificația fiind aceea care subordonează informația. Procesul de comunicare în întregul său va trebui înțeles atunci ca „fenomen de relație”, un proces în care mai degrabă relațiile produc entitățile, decât invers. Entitățile din realitate, mai ales din realitatea socială, sunt construcții ale relației de comunicare, așa cum susțin îndeosebi unii reprezentanți ai Școlii de la Palo Alto. Pentru Ernst von Glasersfeld, de pildă, cunoașterea tradițională este profund îndatorată modelului corespondenței, unei corespondențe iconice între cunoștințe și realitate; dar astăzi acest model se impune a fi înlocuit cu unul al „potrivirii selective”, al adecvării în sens de adaptare²³, adică un model construcționist²⁴.

De fapt, într-o oarecare măsură, se revine la înțelesul original al comunicării (înrădăcinat în latinescul *munus*, vizând schimburile dintre indivizi, relaționarea), după ce modernitatea luministă a impus înțelegerea comunicării doar ca transmitere de informații. Însă astăzi, în așa-numita postmodernitate, apreciază Aurel Codoban, trebuie să recunoaștem „că dacă mai întâi comunicarea a fost supusă existenței și apoi cunoașterii, acum e o comunicare supusă numai sieși, e o comunicare autonomă, care relaționează. Iar comunicarea ca relaționare înlocuiește cultura, înlocuiește transmiterea tradiției”²⁵, exemplul elocvent constituindu-l rețeaua net, *world wide web*, o lume ca plasă de relații.

Or, faptul că limbajul și procesul de comunicare reprezintă o activitate creativă, că în înțelegerea semnificației suntem nevoiți să luăm în calcul relaționarea socială, dar și psihologia proceselor de gândire și a limbajului, sunt tot atâtea chestiuni care au stat în atenția lui Karl Bühler încă în prima parte a secolului XX. Bühler n-a fost un lingvist, ci psiholog, filosof și logician, ocupându-se mulți ani cu studiul psihologic al proceselor de gândire și cu psihologia limbajului (teza de abilitare a lui Bühler avea ca titlu *Tatsachen und Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge*, 1907 – Fapte și probleme pentru o psihologie a proceselor de gândire). Rezultatele sale cele

²² Ion Irimie, *Scrisori despre informație* (Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2010), 10.

²³ Ernst von Glasersfeld, „Einführung in den radikalen Konstruktivismus”, în vol. Paul Watzlawick (Hg.), *Die erfundene Wirklichkeit. Wie wissen, was wir zu wissen glauben? Beiträge zum Konstruktivismus* (München/Zürich: Piper Verlag, 2010), 20.

²⁴ Pentru o tratare mai largă cu privire la construcționism se poate consulta Ioan Biriș, *Filosofia și logica științelor sociale* (București: Editura Academiei Române, 2014), cap. 2.3.

²⁵ Aurel Codoban, *Imperiul comunicării. Corp, imagine și relaționare* (Cluj: Idea Design & Print Editură, 2011), 5.

mai semnificative²⁶ constituie o adevărată teorie a limbajului înțeles ca un sistem-câmp-simbol, autorul considerând că fiecare limbaj utilizează simultan câmpul cognitiv, pe cel simbolic și pe cel deictic. Dacă, după cum am văzut, Frege lăsa în afara fluxului comunicării problemele subiective ale reprezentării, Bühler le va integra și pe acestea în structura procesului comunicațional, stabilind că principalele componente ale acestui proces sunt emițătorul, receptorul și conținutul comunicării.

Celor trei componente le corespund trei funcții importante: respectiv, emițătorului îi corespunde funcția expresivă, receptorului funcția apelativă, iar conținutului comunicării îi revine funcția referențială (descriptivă). De aceea limbajul este un fel de „medium”, psihologul Bühler imaginând comunicarea parcă după un model terapeutic, unde abia după ce se stabilește relația de încredere terapeut-pacient poate avea loc și transmiterea informațiilor. Am putea spune că relația domină conținutul, că îl include.

Modelul propus de Bühler este apreciat de către Jurgen Habermas drept unul valoros și actual pentru înțelegerea activității comunicaționale din perspectiva intercomprehenșiunii de limbaj, căci acest model angajează în mod simultan comprehensiunea semnificației legată de intenționalitatea emițătorului, dispoziția receptorului și conținutul mesajului. Este motivul pentru care Habermas²⁷ consideră că teoriile semnificației elaborate pe parcursul secolului XX ar trebui clasificate ținând seamă de structura comunicării așa cum este ea văzută de către Bühler: adică vom avea semantici intenționale (care corespund funcției expresive a emițătorului și pun accent pe relevarea intențiilor acestuia, pe actele emițătorului în direcția conferirii de semnificație, semantici dezvoltate îndeosebi de către Husserl și Grice); semantice pragmatice sociale (legate de funcția apelativă și de receptor), teorii dezvoltate în opera târzie a lui Wittgenstein și în pragmatica socială; semantice formale (corespunzătoare funcției referențiale), apărute mai ales în tradiția Frege – Dummett. Celor trei tipuri de semantici le vor corespunde tot atâtea tipuri de acte de vorbire. Astfel, semanticilor intenționale le corespunde tipul actelor de vorbire expresive, celor pragmatice le este asociat tipul actelor de vorbire regulative, deoarece în acest caz pe latura receptorului sunt formulate așteptări normative, iar semanticilor formale le corespund actele de vorbire constatative.

²⁶ Vezi, Karl Bühler, „Die Axiomatik der Sprachwissenschaft”, în *Kant Studien*. 38 (1933); Karl Bühler, *Sprachtheorie* (Jena: Gustav Fischer, 1934).

²⁷ Jurgen Habermas, *Postmetaphysical Thinking: Philosophical Essays* (Cambridge/MA: MIT Press, 1992).

Respectivele tipuri de acte de vorbire atrag, după opinia lui Habermas, tipuri diferite de pretenții sau revendicări de validitate. Actele expresive (respectiv vorbirea expresivă) revendică o validitate a autenticității (a corectitudinii subiective), cele pragmatice au pretenții pentru o corectitudine intersubiectivă, iar actele constatative pretind o corectitudine obiectivă (adică valoarea de adevăr), aflată în concordanță cu referentul. Apoi, în continuare, inclusiv diversele discursuri pot fi împărțite în funcție de cele trei tipuri: vorbirea expresivă constituie un discurs de tip terapeutic, actele de vorbire regulativă se regăsesc în discursurile practice, iar vorbirea constatativă formează corpul discursului teoretic. În fine, diferitele tipuri de discursuri constituie lumi diferite, universuri diferite, după cum urmează: discursurile terapeutice eșafodează lumi subiective; cele practice construiesc lumi intersubiective; iar discursurile teoretice ne furnizează lumile obiective.

Toate elementele amintite mai sus pot fi reprezentate precum în tabelul alăturat:

Modelul comunicațional Bühler-Habermas

Elementele comunicării	Funcțiile comunicării	Teorii ale semnificației	Actele de vorbire	Forme de validitate	Tipuri de discursuri	Tipuri de lumi
Emitătorul	Expresivă	Semantici intenționale	Expresive	Autenticitatea	Terapeutice	Subiective
Receptorul	Apelativă	Semantici pragmatice	Regulative	Corectitudinea intersubiectivă	Practice	Intersubiective
Conținutul	Referențială	Semantici formale	Constatative	Adevărul	Teoretice	Obiective

Vom încheia făcând sublinierea că modelul acesta, precum și altele contemporane și concurente, înglobează și dimensiunea subiectivă a comunicării, ceea ce nu permitea teoria lui Frege. Dar această cuprindere nu poate avea loc decât cu prețul slăbirii „obiectivității”, „obiectivitate” la care ținea atât de mult logicianul Frege. Dacă fiecare tip de vorbire (expresiv, apelativ și referențial) permite creația unei lumi, înseamnă că toate cele trei tipuri reprezintă tot atâtea modalități de re-ferire, cu condiția ca în procesul comunicațional să fie presupusă inteligibilitatea ca o normă generală a comunicării. Iar această normă (conștientizată de către Habermas) are darul de a re-aduce în centrul atenției problema „obiectivității”.

Bibliografie

- Biriș, Ioan. *Conceptele științei*. București: Editura Academiei Române, 2010.
- _____. *Filosofia și logica științelor sociale*. București: Editura Academiei Române, 2014.
- _____. „Expulzarea gândurilor din minte. Filosofia analitică timpurie de la Bolzano la Frege”. *Studii de istorie a filosofiei universale*. Vol. XXIII (2015).
- _____. „Spre o naturalizare a ontologiei entităților literare fictive. Schiță posibilă”. *Revista de filosofie*, tomul LXIV, nr. 4 (2017).
- Bühler, Karl. „Die Axiomatik der Sprachwissenschaft”. *Kant Studien*, 38 (1933).
- _____. *Sprachtheorie*. Jena: Gustav Fischer, 1934.
- Codoban, Aurel. *Imperiul comunicării. Corp, imagine și relaționare*. Cluj: Idea Design & Print Editură, 2011.
- Devitt, Michael; Sterelny, Kim. *Limbaș și realitate. O introducere în filosofia limbajului* (traducere în limba română de Radu Dudău). Iași: Polirom, 2000.
- Dummett, Michael. *Originile filosofiei analitice* (traducere de Ioan Biriș). Cluj-Napoca: Editura Dacia, 2004.
- Frege, Gotlob. *Scrieri logico-filosofice I* (traducere de Sorin Vieru). București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.
- Gadamer, Hans-Georg. *Adevăr și metodă* (traducere de Gabriel Cercel, Larisa Dumitru, Gabriel Kohn și Călin Petcanu). București: Teora, 2001.
- Grayling, A. C. *Truth. Meaning and Realism*. London/New York: Continuum, 2007.
- Habermas, Jürgen. *Postmetaphysical Thinking: Philosophical Essays*. Cambridge/MA: MIT Press, 1992.
- Irimie, Ion. *Scrisori despre informație*. Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2010.
- Larson, Richard; Segal, Gabriel. *Knowledge of Meaning: An Introduction to Semantic Theory*. MIT Press, 1995.
- Morris, Charles William. *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago: University of Chicago Press, 1938.
- Peirce, Charles S. *Semnificație și acțiune* (selecția textelor și traducere din limba engleză de Delia Marga). București: Humanitas, 1990.
- Recanati, François. *Philosophie du langage (et de l'esprit)*. Paris: Gallimard, 2008.
- Saka, Paul. *How to Think about Meaning*. Springer, 2007.
- Sartori, Giovanni. „Guidelines for Concept Analysis”. În *Social Science Concepts*, ed. Giovanni Sartori, Beverly Hills/London/New Delhi: Sage Publications, 1984.

- von Glasersfeld, Ernst. „Einführung in den radikalen Konstruktivismus”. În *Die erfundene Wirklichkeit. Wie wiessen, was wir zu wissen glauben? Beitrage zum Konstruktivismus*, ed. Paul Watzlawick, München/Zürich: Piper Verlag, 2010.
- von Humboldt, Wilhelm. *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității* (traducere în limba română de Eugen Munteanu). București: Humanitas, 2008.
- Wittgenstein, Ludwig. *Cercetări filozofice* (traducere din limba germană de către Mircea Dumitru și Mircea Flonta, în colaborare cu Adian-Paul Iliescu). București: Humanitas, 2003.